

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ЖОЛОБ Михайло Петрович

УДК 94(477)"192/193":2(043.3)

**РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
ПІДРАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В 20 – 30-х рр. ХХ ст.**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри історії та археології
слов'ян.

Офіційні опоненти:

доктор історичних наук, професор
Марчук Василь Васильович,
Прикарпатський національний університет
імені В. Стефаника,
проректор з науково-педагогічної роботи
та міжнародного співробітництва;

кандидат історичних наук, доцент
Доценко Віктор Олегович,
Національний університет Державної
податкової служби України,
доцент кафедри теорії та історії
держави і права.

Захист відбудеться «21» листопада 2014 р. о 12 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «21» жовтня 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. А. Стоян

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження зумовлена потребою в об'єктивній реконструкції етнорелігійного досвіду для уникнення суперечностей у ході сучасного суспільно-політичного поступу. Значну частину населення незалежної України складають представники етнічних меншин – поляки, євреї, німці та інші національності, які за своїми не лише традиційно-побутовими, мовно-культурними, але й релігійними відмінностями вимагають до себе особливого ставлення. У зв'язку з цим побудова громадянського суспільства і розвиток демократії у сучасній Україні передбачає формування толерантного ставлення до етнорелігійних спільнот. Усвідомлення цього буде важливим підтвердженням задекларованого українським народом прагнення інтегрувати нашу державу до складу Європейського Союзу та розділити його цивілізаційні цінності. Консолідація громадян України, незалежно від їх національної приналежності та релігійного світогляду, навколо традиційних засад допоможе запобігти духовному зубожінню, політичному і соціокультурному протистоянню.

Наразі необхідним є дослідження національної специфіки народів, що проживають на території України. В цьому контексті актуальним є вивчення радянського періоду української державності, зокрема, особливостей перебігу релігійного життя в умовах здійснення соціалістичного експерименту. Сучасним дослідникам належить заслуга у подоланні спадку комуністичної заідеологізованості, марксистсько-ленінських методологічних засад у висвітленні історії релігії, їм вдалося розширити коло базових проблем даної тематики. При цьому основна увага приділялася вивченню історії домінуючих конфесій, взаєминам православної церкви з владними структурами. Натомість не стали предметом спеціального дослідження релігійні общини, функціонування яких забезпечувало національним меншинам України збереження їх ментальної самотності.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 29 березня 2012 року, протокол № 8.

Мета даного дослідження полягає у комплексному та поліаспектному аналізі становища релігійних громад етноменшин підрадянської України у контексті суспільних трансформацій 20 – 30-х рр. ХХ ст.

З огляду на мету, дисертантом визначено наступні **завдання**:

- висвітлити ступінь наукової розробки теми дослідження; розглянути та систематизувати джерельну базу роботи, показати її репрезентативність;
- з'ясувати становище етнорелігійних структур в Україні напередодні приходу більшовиків до влади та еволюцію їх правового статусу у процесі формування радянської законодавчої бази державно-церковних відносин;
- дослідити будову релігійних громад національних меншин України та визначити їх місце у системі конфесійних організацій;

- окреслити основні напрямки діяльності етнічних релігійних общин;
- простежити динаміку чисельності та зміни в соціальному складі релігійних громад нацменшин України;
- проаналізувати взаємини влади та етноменшин України у релігійній сфері впродовж 20-х рр. ХХ ст.;
- визначити причини, показати перебіг та з'ясувати наслідки масової ліквідації релігійних громад нацменшин у процесі посилення антирелігійної політики в 1930-х рр.;
- виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів для забезпечення прав етноспільнот України на безперешкодне задоволення релігійних потреб.

Об'єктом наукового дослідження є релігійне життя національних меншин України у міжвоєнний період.

Предметом дослідження стали відносини з владою релігійних громад етноспільнот України, основні напрямки діяльності, організаційна будова, динаміка чисельності та соціальна структура в умовах радянської модернізації 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 20 – 30-і рр. ХХ ст. Нижню межу визначено початком 1920-х рр., що зумовлено пореволюційним оновленням мережі національних релігійних общин, трансформацією конфесійних структур до яких ті входили, а також першим етапом розробки радянського церковно-релігійного законодавства, яке обмежило участь релігійних громад етноспільнот у суспільному житті. Верхня межа датована кінцем 1930-х рр. і пов'язана з остаточним перетіканням колективних форм релігійного життя нацменшин у площину нелегального існування, що було викликано посиленням репресивної політики більшовицької влади щодо них. З метою докладнішого висвітлення поставлених проблем здійснено екскурс до більш ранніх періодів історії релігійних общин національних меншин України.

Територіально-географічні межі дослідження охоплюють територію УСРР (із 1937 р. – УРСР) з урахуванням тогочасного адміністративно-територіального поділу і локалізуються місцевостями з компактним проживанням етноспільнот, що здебільшого збігалися із розташуванням національних районів.

Методологічні засади. Теоретико-методологічну основу дисертації становлять *принципи* історизму, об'єктивності та багатофакторності, світоглядного плюралізму, політичної та конфесійної нейтральності, що дозволило комплексно і ґрунтовно розглянути генезу релігійних громад національних меншин України та політику держави щодо них упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст.

При написанні дисертації, враховуючи характер теми та мету, використовувалися *загальнонаукові методи* дослідження: аналіз, синтез, узагальнення та конкретно-пошуковий. Завдяки їх застосуванню вдалося виявити та опрацювати фактичний матеріал, який дозволив здійснити детальну реконструкцію релігійного життя етноспільнот України у міжвоєнний період. Також автор послуговувався *спеціально-історичними методами*:

порівняльно-історичний метод використовувався при визначенні чисельності релігійних громад нацменшин України впродовж досліджуваного періоду; завдяки проблемно-хронологічному методу було встановлено детермінацію правового тиску і репресій проти етнорелігійних общин залежно від нарощування тоталітарних тенденцій міжвоєнної доби; застосування системно-структурного методу дозволило розглянути національні релігійні громади в контексті внутрішніх взаємозв'язків та зовнішніх впливів з боку держави; історико-типологічний метод дозволив розмежувати вектори діяльності релігійних общин етноспільнот України за характером їх спрямованості – внутрішньогромадським та суспільноорієнтованим.

Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основі таких наук, як історія України, релігієзнавство, правознавство, культурологія та соціологія.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. На основі сучасних методологічних засад інтерпретації фактологічних даних висунуто та обґрунтовано авторську концепцію становища релігійних громад національних меншин підрадянської України періоду 1920 – 1930-х рр.

Уперше в українській історіографії:

- проведено цілісний аналіз історіографії стану та особливостей функціонування релігійних общин етноспільнот України в умовах радянської дійсності міжвоєнного періоду, введено в науковий обіг нові пласти архівних джерел і документальних видань;

- охарактеризовано структуру управління конфесійних організацій, які формували національні релігійні громади; визначено роль зборів віруючих, церковних рад, старост і духовенства в забезпеченні належного функціонування релігійних общин етноспільнот;

- розглянуто базові вектори діяльності релігійних громад національних меншин України, серед яких: культова, фінансова, благодійницька та релігійно-просвітницька;

- за окремими конфесіями простежено незначне зменшення релігійних общин етноспільнот України впродовж 20-х рр. ХХ ст. та стрімке скорочення протягом наступного десятиліття; доведено, що віковий та гендерний розподіл членів релігійних громад національних меншин України був відносно рівномірним, за винятком єврейських общин, у складі яких переважали літні чоловіки; високим освітнім рівнем, покращеним майновим станом, а отже й соціальним статусом відрізнялися німецькі протестанти та іудеї;

- завдяки науковому осмисленню політики антирелігійної пропаганди 1920-х рр. здійснено спробу спростувати положення про лояльність радянської влади щодо релігійної активності неукраїнського населення УСРР за доби НЕПу;

- досліджено процес ліквідації національних релігійних громад державою впродовж 1930-х рр., на засадах позбавлення їх права на користування культовими спорудами; доведено, що репресії проти активних віруючих і духовенства слугували владі допоміжним засобом знищення релігійних общин етноспільнот.

Подальшого розвитку в дисертації набули:

– вивчення історичних обставин формування етнорелігійного середовища України та особливостей устрою й еволюції церковних організацій та релігійних громад національних меншин України напередодні приходу більшовиків до влади;

– у ході аналізу генези радянської законодавчої бази у сфері релігії та церкви підтверджено думку, що на діяльність релігійних общин етноспільнот України накладалися численні обмеження, відбувалося порушення традиційного управління громадами.

Уточнено:

– зміст понять і термінів, пов'язаних із функціонуванням етнорелігійних общин.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його систематизований та критично проаналізований конкретно-історичний матеріал може стати в нагоді вітчизняним і зарубіжним дослідникам під час написання підручників, монографій, статей, пов'язаних з історією релігії та церкви, розробці нормативних та спеціальних курсів з історії України. Положення і висновки проведеної наукової роботи може бути використано у викладацькій діяльності вищих навчальних закладів, краєзнавчій роботі. Актуалізований історичний досвід може допомогти органам місцевого самоврядування і громадським організаціям гармонізувати державну політику в багатонаціональних та поліконфесійних регіонах України.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження було оприлюднено на 11 міжнародних та всеукраїнських конференціях: Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть» (Київ, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «П'яти Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013); VI Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні тенденції української науки» (Київ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (Київ, 2013); I заочній міжнародній конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія сьогодення, майбутнє» (Київ, 2013); Міжнародній науковій конференції «VII Дриновські читання» (Харків, 2013); Міжнародній конференції «Наука в інформаційному суспільстві» (Донецьк, 2013); Міжнародній конференції «Наука у пострадянському просторі: історія, перспективи і сучасність» (Донецьк, 2013); XXXIV міжнародних наукових читаннях «Культура народів Причорномор'я з найдавніших часів до наших днів» (Сімферополь, 2013); Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть (до 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського)» (Київ, 2014).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 21 публікації. Серед них 10 статей у фахових виданнях України, 1 стаття у закордонному фаховому виданні і 10 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структуру дисертації обумовлено проблематикою, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 242 сторінки, з них 187 сторінок – основного тексту. Бібліографія містить 503 позиції і подається на 55 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження; сформульовано мету та завдання дисертації; визначено об'єкт, предмет, хронологічні та територіально-географічні межі, наукову новизну; розкрито теоретико-методологічну базу дисертації, а також теоретико-практичне значення роботи; зазначено форми апробації дослідження та структуру роботи.

У першому розділі – **«Історіографія та джерела дослідження»** – проаналізовано історіографічний доробок попередників, з'ясовано особливості дослідження проблеми на різних етапах розвитку історичної науки. Подано огляд джерел та їх оцінку з точки зору рівня достовірності вміщеної в них інформації.

Історіографія розвитку релігійних громад етноспільнот України пройшла три етапи. Хронологічні рамки першого етапу охоплюють 1920 – 1930-і рр. Другий етап датовано серединою 1940-х – кінцем 1980-х рр. Третій етап розпочався наприкінці 1980-х рр. і триває дотепер.

Публікації із зазначеної тематики, які вийшли друком упродовж міжвоєнної доби мають агітаційно-пропагандистське забарвлення і спрямовані на дискредитацію релігійних культів етнічних угруповань СРСР та України. Проте, ідеологічна ангажованість автора праці **«Меноніти на Україні»**¹, не завадила йому детально розглянути структуру менонітських громад та зупинитися на їх релігійно-просвітницькій діяльності. Характеристиці існуючих в Україні відгалужень у старообрядництві присвячено дослідження Я. Ковальчука **«Старовіри»**². Друга половина 1930-х рр. позначена згортанням політики коренізації та репресіями за етнічною ознакою. Внаслідок цього наукові розвідки, присвячені релігійному життю національних меншин, стали епізодичними, що було пов'язано з **«викриттям терористичної та диверсійної»** діяльності їх представників³.

Після двох десятиліть перерви, упродовж 60 – 80-х рр. ХХ ст. на хвилі масової атеїстичної пропаганди в СРСР, етноспільноти України знову стають об'єктом вивчення науковців, передусім релігієзнавців, що мали чітку антирелігійну спрямованість. Ідеться, насамперед, про дослідження присвячені менонітам, іудеям та старообрядцям. Незважаючи на однобічний підхід

¹ Кривохатський М. Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Х.: Пролетарій, 1930. – 48 с.

² Ковальчук Я. Старовіри / Яків Ковальчук. – Х.: «Пролетар», 1931. – 76 с.

³ Кандідов Б. Церква і шпіонаж / Б. Кандідов. – К.: 1939. – 144 с.; Шестакова М. Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок / М. Шестакова. – К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1938. – 24 с.

у висвітленні історії становища цих конфесій в СРСР, праці містять цінну інформацію про внутрішній устрій релігійних громад⁴.

Виникнення самостійної України сприяло тому, що об'єктивне відтворення історичного минулого усіх народів, які її населяють, стало надзвичайно актуальним. У концептуальних працях Б. Чирка, І. Балуби, О. Рафальського, Л. Якубової, М. Журби, О. Калакури, що з'явилися протягом 1990 – 2000-х рр., вперше в українській історіографії знайшли відображення етнонаціональні аспекти релігійної проблематики⁵. Принципове значення для формування модерної наукової візії передумов, форм і напрямків політики радянської влади щодо релігії та церкви, яка позначилася на функціонуванні релігійних громад нацменшин України в міжвоєнний період, мають праці В. Єленського, О. Ігнатуші, В. Марчука, що розкривають методологічні аспекти їх історії⁶.

З'являється низка праць присвячених історії конфесій, до яких належали представники етноспільнот України. Одна з перших спроб характеристики становища польських католиків на теренах України упродовж міжвоєнної доби належить Г. Стронському⁷. Н. Рубльова розглянула реалізацію засад одержавленого атеїзму стосовно Римо-католицької церкви в межах УСРР⁸. Аналізуючи діяльність релігійних громад протестантських конфесій у контексті

⁴ Белимов А. Ф. Кто такие меннониты? / А. Ф. Белимов. – Фрунзе: Издательство «Кыргызстан», 1967. – 60 с.; Миловидов В. Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем / Владимир Федорович Мловидов. – М.: «Мысль», 1969. – 112 с.; Шахнович М. И. Закат иудейской религии / Михаил Иосифович Шахнович. – Л.: Лениздат, 1965. – 243 с.

⁵ Чирко Б. В. Національні меншини в Україні / Б. В. Чирко. – К., 1995. – 178 с; Балуба, І. А. Польська національна меншина України в 20 – 30-ті рр. ХХст.: дис ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Балуба Ігор Анатолійович. – К., 1997. – 221 с.; Рафальський О. О. Національні меншини України у ХХ столітті / О. О. Рафальський. – К.: Полнос, 2000. – 446 с.; Якубова Л. Д. Етнічні меншості УСРР у першій половині 20-х років ХХ ст. / Л. Д. Якубова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2002. – 187 с. Журба М. А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.) / Михайло Анатолійович Журба. – К.: Наук. світ, 2002. – 456 с.; Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

⁶ Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990) / В. Є. Єленський. – К.: Либідь, 1991. – 72 с.; Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.; Марчук В. В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / Василь Васильович Марчук. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 464 с.

⁷ Стронський Г. Приречена на мовчання. Римо-католицька церква в Україні в 20 – 30-і рр. / Г. Стронський. // Людина і світ. – К., 1994. – № 3/4. – С. 17-20.

⁸ Рубльова Н. С. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) / Н. С. Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 311-330; Рубльова Н. С. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римо-католицької церкви, 1920-і роки / Наталя Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 228-240.

соціальної політики більшовиків А. Кравченко та Р. Сітарчук⁹ простежили формування релігійної організації німецьких баптистів та процес її входження до Всеукраїнського об'єднання баптистів. Релігійне життя іудейської релігійної спільноти України протягом 20-х рр. ХХ ст. стало об'єктом уваги дослідника єврейської нацменшини О. Козерода¹⁰. Єврейський культурно-релігійний рух в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст. дослідив В. Доценко¹¹. Питання іудейської релігійної освіти та проблеми, пов'язані з позбавленням єврейських релігійних общин предметів культового вжитку, намагалися вирішити у своїх публікаціях О. Вітринська¹² та В. Хітерер¹³. В. Андросова та Р. Гольдштейн надали характеристику основним етапам розвитку окремих напрямків іудаїзму в Україні¹⁴.

Чимало робіт присвячено функціонуванню сукупності релігійних громад певної національності в регіональному масштабі. Так, М. Козирева¹⁵ та Е. Плеська¹⁶ охарактеризували релігійне життя німецького населення півдня України. О. Пасічник¹⁷ дослідив міжвоєнний період діяльності польських римо-католицьких громад, які знаходилися в межах сучасної Хмельницької області.

М. Кальницький, Б. Кухаренко та В. Лось присвятили праці міським релігійним громадам, які в умовах урбанізації та радянської відігравали

⁹ Кравченко П. А., Сітарчук Р. А. Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20 – 30 роки ХХ століття) / П. А. Кравченко, Р. А. Сітарчук. – Полтава: АСМІ, 2005. – 212 с.

¹⁰ Козерод О. В. Євреї України в період нової економічної політики: 1921 – 1929 рр. / О. В. Козерод. – К.: СПД Савчина, 2003. – 313 с.

¹¹ Доценко В. О. Єврейський національний культурно-релігійний громадянський рух в Україні в 1920 – 30-ті роки / В. О. Доценко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Держава і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку», 14 листопада 2013 року, Ірпінь, Київська обл. – Ірпінь, 2013. – С. 30-33.

¹² Вітринська О. В. Вилучення радянською владою культових цінностей у єврейських общин у 1920 – 1930-х роках / О. В. Вітринська // Наукові записки НаУКМА. – 2008. – Том 78. – С. 28-34.; Вітринська О. В. Юдейські заклади освіти в контексті радянської політики боротьби з релігією в 1920 – 30-х роках в Україні / О. В. Вітринська // Проблеми історії України: факти, пошуки, судження. – 2007. – Вип. 14. – С. 129-141.

¹³ Хітерер В. Конфискация документальных материалов и еврейской собственности в Украине в 1919 – 1930 гг. / В. Хітерер // Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті». – К., 2000. – С. 8-15.

¹⁴ Андросова В. І. Рух Хабад Любавич: від виникнення до сьогодення / В. І. Андросова. – Донецьк: Донбас, 2011. – 510 с.; Гольдштейн Р. І. Матеріали к истории Хасидизма / Р. І. Гольдштейн. – Днепропетровск, ВПОП «Дніпро», 1994. – 88 с.

¹⁵ Козирева М. Е. Релігійна політика в німецьких національних районах півдня України 20 – 30 рр. ХХ ст. / Марина Едуардівна Козирева // Наукові праці. Політологія. – 2009. – Випуск 185. Том 197. – С. 42-46.

¹⁶ Плесская Э. Г. Немцы Причерноморья / Э. Г. Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136 с.

¹⁷ Пасечник О. А. Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920 – 1941 годах / О. А. Пасечник. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. – 188 с.

ключову роль у збереженні національними меншинами колективної ідентичності¹⁸.

Вагомий внесок в аналіз подій міжвоєнних років пов'язаних із функціонуванням релігійних організацій в УСРР зробили такі вчені української діаспори, як Д. Дорошенко та В. Липинський¹⁹.

У зарубіжній історіографії історія релігійних громад етноспільнот підрадянської України до останнього часу не була предметом спеціального вивчення. Розвиток католицьких і лютеранських німецьких релігійних общин, які протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. діяли на теренах України вивчала російська дослідниця О. Лиценбергер²⁰. Польський науковець Р. Дзвонковський²¹ здійснив виклад матеріалів про організаційну побудову, клір та паству католицької церкви. Єврейський історик Ф. Кандель²² дослідив благодійницьку діяльність іудейських громад. Оцінюючи позитивний внесок у вивчення становища об'єднань віруючих нацменшин України таких західних істориків релігії як К. Флетчер, Е. Столтінг та К. Штумп²³ слід сказати, що їхні праці демонструють певну тенденційність, перетворюючи віруючих на мовчазних жертв більшовицького терору.

Дисертаційний проект забезпечено достатньою *джерельною базою*. Насамперед, це фонди українських та зарубіжних архівосховищ, опубліковані документи, архівна періодика, а також мемуарна спадщина.

Основою джерельної бази дисертації стали архівні документи. Було опрацьовано 169 одиниць зберігання у 15 фондах 7 центральних та регіональних архівосховищ України і Російської Федерації.

Документи центральних партійних органів, представлені матеріалами ЦК КП(б)У, збереженими в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 1, оп. 6, 7, 20), дозволяють з'ясувати дійсну суть

¹⁸ Кальницький М. Синагога Киевской иудейской общины / М. Кальницький. – К.: Институт Иудаизма, 1996. – 28 с.; Кухаренко Б. Из истории католической общины города Николаева / Богдан Кухаренко // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2 т. – Т. 2. – Жешов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 58-65.; Лось В. Костел св. Миколая у Києві: Історичний нарис / В. Лось. – К.: «Фелікс», 2010. – 152 с.

¹⁹ Дорошенко Д. Короткий нарис історії Християнської Церкви / Д. Дорошенко. – Вінніпег: Видання наук, тов-ва при Колегії св. Андрея у Вінніпегу, 1949. – 102 с.; Липинський В. Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.

²⁰ Лиценбергер О. А. Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство (1917 – 1938) / О. А. Лиценбергер. – М.: Готика, 1999. – 432 с.; Лиценбергер О. А. Римско-католическа Церковь в России: история и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия государственной службы, 2001. – 384 с.

²¹ Dzwonkowski R. Kosciol katolicki w ZSRR. 1917 – 1939: Zarys historii / Roman Dzwonkowski. – Lublin, 1997. – 477 s.

²² Кандель Ф. Книга времен и событий. Том. 3. История евреев Советского союза (1917 – 1939) / Феликс Кандель. – М.: Мосты культуры, 2002. – 488 с.

²³ Fletcher C. W. A Study in Survival. The Church in Russia / William C. Fletcher 1927 – 1943. – London: SPCK, 1965. – 170 s.; Stolting E. Eineweltmacht zerbricht: Nationalitäten und Religionen in der UdSSR / Erhard Stolting. – Frankfurt am Main: Eichborn, 1990. – 364 s.; Stumpp K. Die Ruslanddeutschen zweihundert Jahre unterwegs / Karl Stumpp. – Pannonia: Verlag Freilassing, 1964. – 140 s.

більшовицької політики щодо релігійних громад етноспільнот України. Вони містять корисну інформацію про стан об'єднань віруючих, позицію комуністичного режиму з різних питань церковної сфери, застосування спрямованої на віруючих національних меншин України антирелігійної пропаганди.

Значний масив документів зосереджено у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. У фонді Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (ф. 1) містяться скарги релігійних громад із приводу порушення їх прав та листування між ВУЦВК і відділами органів виконавчої влади різних рівнів з метою вирішення проблем, пов'язаних з культовою діяльністю общин. У фонді НКВС УСРР (ф. 5) знаходяться документи, які відображають фінансову діяльність та матеріальне становище релігійних громад національних меншин України. Також фонд містить статистичні звіти про соціальний склад членів громад за національним, гендерним, віковим та майновим критеріями поділу. У фонді Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК УРСР (ф. 413). зібрано акти, звіти та висновки з обстеження національних районів, у яких знайшло відображення релігійне життя досліджуваних етноспільнот. Важливе значення для розуміння всеохоплюючого тиску радянської держави на релігійні громади нацменшин України мають фонди Народного комісаріату юстиції УСРР (ф. 8), Народного комісаріату освіти УСРР (ф. 166), Всеукраїнської центральної комісії з боротьби з наслідками голоду (ф. 258).

Об'ємний і різноплановий масив документальних даних зберігається і в місцевих архівосховищах, зокрема Київської, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей з компактним проживанням різнонаціонального населення. В них конкретизуються заходи адміністративних відділів, які займалися питаннями реєстрації общин, регламентували їх діяльність та спостерігали за нею.

У Державному архіві Російської Федерації знаходяться матеріали Комісії з питань культів СРСР (ф. Р-5263). На основі звернень щодо неправомірного закриття місцевою владою культових споруд, які надсилалися віруючими з України до вказаного державного органу, вдалося висвітлити перебіг та результати масової ліквідації релігійних громад нацменшин УСРР (УРСР) протягом другої половини 30-х рр. ХХ ст. Документи архіву також зображують нелегальне функціонування позбавлених культових будівель та офіційно розпущених релігійних общин.

Ще одну групу джерел дисертації складають опубліковані документи. До них належать збірки документів присвячені окремим національним меншинам України: «Національні відносини в Україні у ХХ ст.» (К., 1994), «Німці в Україні (20 – 30-ті рр. ХХ ст.)» (К., 1994), «История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах» (Донецьк, 2007), «Еврейское население на Николаевщине» (Николаев, 2004). У збірках матеріалів «Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг.» (М., 1997), «Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг.» (Вінниця, 2005), «Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині

(Житомирщині) у 20 – 30-х роках ХХ ст.» (Рівне, 2003) подано характеристику діючих у міжвоєнний час етнорелігійних громад різних напрямків, проілюстровано їх взаємини з владою. Основні етапи та напрямки державної політики в церковно-релігійній сфері відображають збірники законодавчих актів.

Наступною важливою для дослідження теми групою джерел є матеріали періодичної преси. Інформацію, яка надала можливість виявити специфічні прояви релігійного життя нацменшин України, було залучено з періодичних видань антирелігійної спрямованості як загальносоюзного, так і республіканського значення – журналів «Антирелигиозник» та «Безвірник», газети «Безбожник». Додатковим джерелом для вивчення обраної теми стали всеукраїнські відомчі видання та місцева преса: «Адміністративний вісник», «Вісті ВУЦВК», «Вечерние известия» (м. Одеса), «Радянська Волинь» та ін.

Більш детально зупинитися на висвітленні повсякденного життя віруючих надали можливість нарративні джерела. До них належать мемуари католицького прелата Т. Скальського²⁴. Також сюди відносяться спогади працівників органів радянської влади Д. Гойченка та І. Стріонова²⁵. Слід відзначити зібрані дослідниками спогади колишніх жителів німецьких колоній Дніпропетровщини та єврейських штетлів Хмельниччини²⁶.

Отже, проведений аналіз історіографії проблеми засвідчив, що радянські історики, досліджуючи етнорелігійне життя в Україні, керувалися панівною ідеологією свого часу – державним атеїзмом. Серйозна наукова розробка проблеми як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками розпочалася лише в останні десятиріччя, коли науковці отримали доступ до значного масиву раніше засекреченої інформації. Сукупність залучених для розгляду проблеми неопублікованих джерел, опубліковані матеріали, тогочасна періодика, мемуари та спогади дозволили на репрезентативній джерельній базі розв'язати поставлені завдання та всебічно проаналізувати становище релігійних громад національних меншин підрадянської України в 20 – 30-х рр. ХХ ст.

У другому розділі – **«Релігійне життя етноспільнот України доби більшовицької суспільної модернізації»** – порівнюється становище національних релігійних громад українських земель напередодні приходу до влади більшовиків з їхнім правовим положенням у підрадянській Україні, основні засади якого було визначено в ході революційних подій 1917 – 1921 рр.

²⁴ Skalski T. Terror i cierpienie: Kosciol katolicki na Ukrainie, 1900 – 1932: Wspomnienia / T. Skalski. – Lublin-Rzym-Lwow, 1995. – 302 s.

²⁵ Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор / Дмитрий Гойченко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 400 с.; Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста / Відповідальний редактор: д-р іст. наук Л. Д. Якубова. – К., 2008. – 334 с.

²⁶ Живи и помни... История меннонитских колоний Екатеринославщины / С. И. Бобылева, А. И. Безносков, О. В. Безносцова, Н. В. Венгер, О. Н. Коковкина, В. К. Клец, И. В. Толстых, Т. Л. Петрова. Под редакцией профессора С. И. Бобылевой: Днепропетровск, 2006. – 378 с.; Хандрос Б. Містечко, якого немає. Частина перша: «Штетл» / Б. Хандрос. – К.: «Альтерпрес», 2000. – 368 с.

Напередодні встановлення в Україні радянської моделі влади поляки, німці, євреї та інші національності, які перебували на її землях, з метою задоволення власних духовних потреб формували релігійні громади, кількість яких збільшувалася пропорційно зростанню населення етноспільнот. Релігійні общини мали важливе значення для збереження ідентичності етносів, тому їхнє функціонування підлягало чіткій регламентації. Межі дозволеної царським урядом активності неправославних конфесійних організацій, до складу яких входила більшість релігійних громад етноспільнот, були широкими, хоча і не йшли у порівняння з масштабами діяльності Російської православної церкви та мали властивість коливатися в залежності від рівня лояльності підлеглих іноземного походження відносно російського самодержавства. Революційний період 1917 –1921 рр., що увінчався закріпленням більшовиків при владі в Україні, став часом перевірки на міцність національних релігійних громад, адже саме тоді чимало польських католицьких та німецьких протестантських священнослужителів, рятуючи власне життя, полишило виконання своїх обов'язків; значних втрат від погромів зазнало віруюче єврейське населення; чималої шкоди було заподіяно культовим спорудам різних конфесій. Спричинені революцією потрясіння серйозно дестабілізували релігійне життя національних меншин України, а новопостале радянське законодавство про релігійні культу сприяло поглибленню кризи. Визнаючи свободу совісті та відокремлення церкви від держави, маючи зовнішньо ліберальний зміст, воно насправді руйнувало церковні організації та ускладнювало діяльність релігійних общин. Відносини радянської влади з релігійними громадами нацменшин регламентувалися великою кількістю правових актів, інструкцій до них, пояснень, розпоряджень і наказів, які у своєму змісті часто суперечили декларації свободи віросповідання. Розроблені механізми юридичного впливу надавали можливість державно-партійному керівництву обмежувати, а іноді й припиняти функціонування національних релігійних общин, залежно від обраного політичного курсу.

Отож, етнорелігійні громади українських земель напередодні революційних катаклізмів 1917 – 1921 рр. загалом не мали проблем із функціонуванням, оскільки їх члени прилаштувалися до умов суспільного життя Російської імперії. Лише здійснений більшовиками з позицій атеїстичної ідеології перегляд правового статусу об'єднань віруючих дестабілізував звичний устрій релігійних громад національних меншин України.

У третьому розділі – **«Релігійні громади національних меншин УСРР в умовах соціалістичного експерименту»** – досліджено будову релігійних громад етноспільнот України та особливості їх перебування у складі конфесійних організацій, характеризуються головні вектори діяльності національних об'єднань віруючих, наводяться статистичні дані, щодо їх кількості та соціального складу.

Протягом 20-х рр. ХХ ст. релігійні структури, в межах яких задовольняли духовні потреби віруючі національних меншин України, зазнали змін: католицька церква мала проблеми з відсутністю ієрархів, лютерани намагалися демократизувати власну церковну організацію, а іудейські громади незважаючи

на перепони радянського законодавства тяжіли до щільної міжобщинної взаємодії. До того ж громади менонітів та німців-баптистів, хоча й були самодостатніми утвореннями, робили кроки в напрямку регулювання власного релігійного життя на вищому рівні. Наслідки спричинених приходом більшовиків до влади суспільних трансформацій вплинули на світосприйняття значної частини полінаціонального населення України та сприяли формуванню сектантських відгалужень, оновленню релігійних практик, які позначилися на цілісності релігійних організацій.

В особі добре освіченого, різноетнічного, патріотичного духовенства, яке користувалося значним авторитетом серед віруючих, радянський режим мав серйозного опонента. Тому будова кожної релігійної громади мала виключати особу священика. Її функціонування забезпечували збори віруючих, рада общини та староста. Незважаючи на розширення участі мирян у церковному житті, у більшості випадків священнослужителі досліджених конфесій продовжували залишатися на чолі громад.

Попри те, що культові практики релігійних напрямків, до яких належали етноспільноти, значно різнилися між собою, проведення релігійних відправ для всіх об'єднань віруючих вимагало наявності в їх розпорядженні предметів культового вжитку та спеціальної будівлі. Однак, за браком культових споруд, частина іудейських та деякі німецькі релігійні громади були змушеними проводити свої молитовні зібрання в приміщеннях житлових будинків. Богослужіння мали відбуватися виключно на території храмів, а спроби проводити окремі з них поза межами культової будівлі могли викликати невдоволення влади. З метою вирішення релігійних питань, які знаходилися поза компетенцією окремих громад, скликалися з'їзди їх представників. Ще одним вектором діяльності релігійних общин стала доброчинність. Благодійницькі фонди численних об'єднань віруючих поповнювалися за рахунок пожертв членів громад, а також завдяки грошовим переказам одновірців із-за кордону. Певні види діяльності етнічних релігійних общин категорично не узгоджувалися з радянським законодавством. Це стосувалося участі польської та німецької молоді у християнських релігійно-просвітницьких гуртках та перебування єврейських дітей на навчанні в іудейських конфесійних школах.

Чисельність національних релігійних громад майже протягом усього першого десятиліття існування радянської влади в Україні була сталою. Кількість культових будівель, а отже, й релігійних громад на 1924 р. від тих, що функціонували напередодні більшовицького перевороту, скоротилася менш ніж на 5%. Лише з кінця 1920-х років у зв'язку зі зміною політичного курсу в країні кількість релігійних общин нацменшин розпочала стрімко зменшуватися. Найбільшу кількість віруючих у складі іудейських релігійних громад радянськими органами влади було зафіксовано 1 липня 1925 р. – 337360 осіб, які входили до складу 1213 общин; польських та німецьких католиків 1 жовтня 1929 р. – близько 162 тис. чол., які розподілялися між 320 громадами; лютеран станом на 1 січня 1928 р. – майже 63 тис. чол., які входили до 188 громад; менонітів влітку 1925 р. – біля 43 тис. чол., котрі формували 81 общину; 1 січня

1925 р. – 29103 сарообрядців-попівців (72 громади) та 3908 старовірів-безпопівців (29 громад). Чисельність віруючих у національних релігійних громадах коливалася від кількох десятків до кількох тисяч осіб. У гендерному співвідношенні в складі громад переважали жінки. Виняток становили іудеї, в общинах яких, унаслідок домінування патріархальних традицій, більшість формували чоловіки. Високим освітній рівнем відрізнялися іудеї та німці-протестанти, релігійні приписи яких у першому випадку вимагали індивідуального ознайомлення віруючого з текстом Тори, а в другому – зі змістом Євангелія. Незважаючи на те, що майновий стан членів громад залежав від їх місця проживання та професійних вмінь і навичок, більшовицькі пропагандисти вдавалися до спроб дискредитації віруючих, особливо єврейської та німецької національності, шляхом акцентування суспільної уваги на концентрації у них значної кількості матеріальних благ.

Таким чином, сформовані національними меншини України релігійні громади та етноконфесійні організації мали ступінчасту структуру, на їх чолі стояло духовенство; національні релігійні общини вели не лише активну культову діяльність, але й благодійницьку та просвітницьку, що почасти набувала нелегального характеру; чисельність громад та їх соціальний склад до кінця 1920-рр. були відносно сталими.

У четвертому розділі – **«Політика комуністичної верхівки щодо національних релігійних громад України»** – охарактеризовано міжвоєнну політику радянського керівництва відносно релігійних общин етноспільнот України.

Певна лібералізація економічних відносин та інших сфер суспільного життя доби НЕПу, а також політика коренізації, яка мала на меті вирішити національне питання, впродовж більшої частини 20-х рр. ХХ ст. заважали владі зловживати приписами радянського права в царині релігії та церкви. Це надавало змогу релігійним громадам нацменшин України відносно вільно задовольняти культові потреби. Однак, користуючись відсутністю консолідації між віруючими, представники влади не втрачали нагоди позбавити культової споруди ту чи іншу релігійну громаду. Віруючі етноспільнот у своїй більшості перебували в опозиції до влади та негативно відреагували на розпочату комуністами трансформацію традиційного укладу життя. Тому аби не викликати загострення національного питання на релігійному ґрунті, серед етноспільнот України проводилася обережна антирелігійна пропаганда, що враховувала особливості їх релігійного життя як у місті, так і на селі.

Починаючи з 1929 р. діяльність національних релігійних громад у зв'язку зі змінами в радянському законодавстві про культу, що були викликані посиленням більшовицького антирелігійного курсу, зазнала суттєвих змін. Новий етап політики радянської держави щодо релігійних общин етноспільнот України визначався безжалісною установкою влади на їх руйнування. Закриттю храмів комуністи намагалися надати легітимного вигляду. Посилаючись на незадовільний технічний стан приміщень для здійснення богослужінь та використовуючи при цьому методи фінансового тиску, представники влади масово відбирали культові будівлі у громад віруючих. Репресії, яких зазнали на

собі етноспільноти України впродовж 30-х рр. ХХ ст., мали на меті моделювання суспільства шляхом його насильницького очищення від ворогів соціалістичного ладу, в тому числі від найактивніших носіїв релігійного світогляду. У цей час легальне функціонування національних релігійних громад було майже припинено державою. Проте релігійне життя не переставало жевріти навіть у найжахливіші моменти більшовицького терору щодо національних меншин, доказом чого слугували непоодинокі випадки влаштування віруючими несанкціонованих молитовних зборів, які продовжували відбуватися навіть за відсутності священнослужителів.

Отож, радянська політика щодо релігійних громад національних меншин України упродовж досліджуваного періоду зазнавала коливань. Пройшовши протягом 1920-х рр. етап врахування національних особливостей, більшовики повернулися в русло централізму та жорсткого обмеження прав віруючих.

У **«Висновках»** узагальнено викладений матеріал та сформульовано основні результати дослідження:

– Аналіз історіографії засвідчив відсутність спеціальних досліджень, присвячених релігійним громадам національних меншин України міжвоєнної доби. Праці радянського періоду містять незначну фактологічну базу і позначаються обмеженістю методологічних підходів та ідеологічною заангажованістю, які стали наслідком залежності тогочасної історичної науки від курсу правлячої партії. Сучасні дослідження проблеми відзначаються новим концептуальним осмисленням історичного місця об'єднань віруючих етноспільнот України. Водночас, значна низка аспектів, пов'язаних із їх становищем упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст., все ще залишається невисвітленою, а відтак актуальним є різнобічне дослідження та критичне переосмислення цієї проблеми. Така можливість існує з огляду на достатню джерельну базу, репрезентовану фондами українських та російських архівосховищ досліджуваного періоду.

– Населення України здавна було поліетнічним. Кожна етноспільнота мала комплекс притаманних тільки їй рис, до яких, крім мови та звичаїв, входили ще й релігійні уявлення та практики. Релігійна громада забезпечувала передачу духовних надбань від одного покоління до іншого та сприяла непорушності традицій народів, які населяли Україну. Незважаючи на те що влада в Російській імперії мала ієрархічний централізований характер, а церква була державною, царизм намагався толерантно ставитися до релігійних поглядів представників етнічних меншин українських земель, за умови що ті не мали порушувати дозволені рамки політичного та економічного життя країни. Революція 1917 – 1921 рр., яка закінчилася встановленням радянської влади в Україні, негативно позначилася як на діяльності релігійних громад національних меншин, так і на системі організацій, до яких вони входили. Видаючи декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», більшовицька влада лише підтвердила ті свободи, які після Лютневої революції 1917 р. уже фактично діяли. Релігійні громади та конфесійні організації до складу яких входили віруючі національних меншин України було зрівняно у правах із православною церквою, на них розповсюджувалася дія спільних

законів. Державно-партійним апаратом було впроваджено низку законів, завдяки яким встановлювався цілковитий контроль над релігійними формуваннями етноспільнот та створювався сприятливий ґрунт для їх поступового згасання. Законодавча база в релігійній царині позбавляла громади віруючих прав власності, нівелювала ієрархічну структуру конфесійних організацій та сприяла відособленню духовенства від общин.

– Католицькі, лютеранські, німецькі баптистські общини, а також частина старообрядницьких та менонітських релігійних громад, які знаходилися на території підрадянської України були інтегровані до складу ієрархізованих церковних інституцій. Керівництво громадами братських менонітів, старовірів-безпопівців та іудеїв мінімально залежало від зовнішніх чинників і покладалося на віруючих та священнослужителів кожної общини. Розгляд найважливіших справ, які стосувалися функціонування релігійної громади, відбувався на загальних зборах віруючих, нагальні проблеми також вирішувалися радою общини або старостою. Ступінь участі духовенства у парафіяльному житті залежав як від сили дії традиції, так і професійних та моральних якостей служителів церкви.

– Ефективність діяльності національних релігійних громад проявилася завдяки різним формам культової практики, успішній фінансовій активності, поширенню благодійництва, а також внаслідок функціонування серед громад християнських конфесій релігійно-просвітницьких товариств.

– Чисельність релігійних громад залежала від наявності в їх розпорядженні культових будівель, кількість яких протягом перших років перебування більшовиків при владі скоротилася приблизно на 5%. За доби НЕПу чисельність общин залишалася сталою, однак розпочала стрімко падати з кінця 1920-х рр. Головним чинником, що вплинув на скорочення національних релігійних громад, стало втручання радянської влади у релігійну сферу життя полінаціонального населення України. В різних за кількістю членів як міських, так і сільських релігійних громадах національних меншин України переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до них, як частково і до російських старообрядницьких громад, у порівнянні з общинами інших етноспільнот, входило значно менше молоді. Найбільша кількість писемних віруючих належала до німецьких релігійних громад протестантських конфесій.

– Лібералізація доби НЕПу перешкоджала більшовикам зловживати радянським законодавством у сфері державно-етноконфесійних відносин, продовжувати започатковане в революційні роки безпрецедентне пограбування національних релігійних громад. Це надало змогу віруючим етноспільнот України упродовж 20-х рр. ХХ ст. без особливих проблем відвідувати богослужіння. Попри значне послаблення тиску на релігійні об'єднання з боку влади, представники правлячої партії не змінили свого переконання позбавити релігійності багатонаціональне населення України, вдаючись у проведенні атеїстичної роботи до використання витончених методів антирелігійної пропаганди.

– Породженням перебудови суспільно-економічного життя країни в кінці 20-х та на початку 30-х рр. ХХ ст. стала культурна революція, мета якої полягала у швидкому знищенні чи не головного компоненту традиційної етнічної ідентичності – релігійного світогляду. Задля цього більшовики за посередництва місцевих органів влади вдалися до масштабного наступу на релігійні громади національних меншин України всіх релігійних напрямків, який супроводжувався позбавленням прав віруючих на користування культовими будівлями та обмеженням будь-яких проявів їх релігійності стінами вцілілих храмів. Ці заходи протягом 1930-х рр. супроводжувалися масштабними репресіями щодо національного духовенства та активних членів релігійних громад.

– Виходячи з отриманих результатів, дисертант сформулював низку **практичних рекомендацій**, спрямованих на забезпечення рівноправності усіх офіційно діючих в Україні конфесій і права громадян, незалежно від їх національної приналежності, на свободу совісті; вдосконалення існуючого українського законодавства через відпрацювання юридичних механізмів розв'язання питань, які виникають у відносинах між державними та етнорелігійними структурами.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЙНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ:

Статті у наукових фахових виданнях

1. *Жолоб М. П.* Історико-правові засади діяльності релігійних громад національних меншин України першої половини 20-х рр. ХХ ст. / М. П. Жолоб // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 62 (№ 7). – С. 45-48.

2. *Жолоб М. П.* Стан релігійної свідомості представників національних меншин України в 20-х роках ХХ ст. / М. П. Жолоб // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 65 (№ 10). – С. 66-69.

3. *Жолоб М. П.* Динаміка чисельності національних релігійних громад в Україні упродовж 20-х років ХХ ст. / М. П. Жолоб // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К.: АПСВУ, 2012. – № 4 (64). – С. 83-88.

4. *Жолоб М. П.* Громади віруючих етнічних меншин України напередодні більшовицького перевороту 1917 р. / М. П. Жолоб // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 69 (№ 2). – С. 43-49.

5. *Жолоб М. П., Стоян Т. А.* Неформальні релігійні громади польського, німецького та єврейського населення УСРР в 20-х роках ХХ ст. / М. П. Жолоб, Т. А. Стоян // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць. – Випуск 10. – К.: Вид-во НПУ

ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 419-428. (Збір використаних у статті архівних джерел та літератури здійснено дисертантом).

6. *Жолоб М. П.* Финансовая деятельность религиозных обществ национальных меньшинств Украины в 20-е годы XX ст. / М. П. Жолоб // *European Applied Sciences*. – Stuttgart: ORT Publishing, 2013. – № 7. – Volume 1. – S. 35-36.

7. *Жолоб М. П.* Репресії проти віруючих та духовенства національних меншин України: 30-і роки XX ст. / М. П. Жолоб // *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. – К.: Міленіум, 2013. – № 4. – С. 264-269.

8. *Жолоб М. П.* Національні релігійні громади України у системі конфесійних організацій (20-і роки XX ст.) / М. П. Жолоб // *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. – К.: АПСВУ, 2013. – № 4 (64). – С. 76-83.

9. *Жолоб М. П.* Ліквідація етнічних релігійних громад підрадянської України наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. / М. П. Жолоб // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць* / Гол. ред. В. М. Вашкевич – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 79 (№ 12). – С. 36-40.

10. *Жолоб М. П.* Головні вектори діяльності етнічних релігійних общин України протягом 1920-х років / М. П. Жолоб // *Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: зб. наукових праць*. – Випуск 11. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – С. 77-89.

11. *Жолоб М. П.* Взаємини радянської влади з національними меншинами України в релігійній сфері (20-і роки XX ст.) / М. П. Жолоб // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – Запоріжжя: ЗНУ, 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 94-100.

Матеріали конференцій

12. *Жолоб М. П.* Громади віруючих національних меншин України як складові релігійних організацій на період встановлення радянської влади в Україні (1921р.) / М. П. Жолоб // *Україна в етнокультурному вимірі століть*, м. Київ, 26-27 квітня 2012. – Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2012. – С. 554-561.

13. *Жолоб М. П.* Вилучення культових цінностей польських та єврейських релігійних громад України в 1922 р. / М. П. Жолоб // *Драгоманівські історичні студії: зб. наук.праць молодих істориків* / відп. ред. і упор. О. В. Потильчак, І. Г. Ветров, О. О. Сушко, м. Київ, 13 березня 2013. – Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2013. – С. 205-210.

14. *Жолоб М. П.* Сепаратистські тенденції серед етнічних релігійних громад України в 20-х рр. XXст. / М. П. Жолоб // *Дні науки історичного факультету: Матеріали міжнародної наукової конференції молодих учених*. – Вип. VI / Редкол.: чл.-кор НАНУ, проф. В. Ф. Колесник (голова), доц. О. Ю. Комаренко (заст. голови), І. В. Семеніст (відп. редактор) та ін.,

м. Київ, 25 квітня 2013. – Київ: Наукове товариство студентів та аспірантів, 2013. – С.17-18.

15. *Жолоб М. П.* Організація євангельсько-лютеранської церкви в Україні на середину 20-х років ХХ ст. / М. П. Жолоб // Актуальні тенденції української науки: матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 5 липня 2013р. – Вип I. – Київ: ГО «Наукове товариство «Атенум», 2013. – С. 10-12.

16. *Жолоб М. П.* Особливості взаємовідносин релігійних громад національних меншин України з владою в добу НЕПу / М. П. Жолоб // Наука в информационном обществе: международная конференция, г. Донецк, 21 июля 2013. – Донецк: Научно-информационный центр «Знание», 2013. – С. 34-37.

17. *Жолоб М. П.* Кількісний та статевий склад релігійних громад національних меншин України в 20-х роках ХХ ст. / М. П. Жолоб // Наука на постсоветском простарнстве: история, перспективы и современность: международная конференция, г. Донецк, 17 августа 2013 г. – Донецк: Научно-информационный центр «Знание», 2013. – С. 18-20.

18. *Жолоб М. П.* Ліквідація етнічних релігійних громад підрадянської України в другій половині 30-х рр. ХХ ст. / М. П. Жолоб // Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія, сьогодні, майбутнє: результати першої заочної міжнародної конференції: збірник наукових праць, м. Київ, 24 вересня 2013. – Київ: «Аграф Медія Групп», 2013. – С. 27-29.

19. *Жолоб М. П.* Розповсюдження релігійної преси і літератури серед німецького населення підрадянської України (друга половина 20-х років ХХ ст.) / М. П. Жолоб // Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 18-19 жовтня 2013. – Київ: ГО «Київська суспільствознавча організація», 2013. – С.16-18.

20. *Жолоб М. П.* Формування теоретичних підвалин антирелігійної політики більшовиків (початок ХХ ст.) / М. П. Жолоб // Матеріали VI Волинської всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції, м. Житомир, 15-16 листопада 2013. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С.109-111.

21. *Жолоб М. П.* Духовенство етнічних спільнот України в 20-х роках ХХ ст. / М. П. Жолоб // Україна в етнокультурному вимірі століть. До 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського. Зб наук. праць. Відповід. редактор П. М. Чернега, м. Київ, 23-24 січня 2014. – Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2014. – С. 255-265.

АНОТАЦІЇ

Жолоб М. П. Релігійні громади національних меншин підрадянської України в 20 – 30-х рр. ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дисертацію присвячено комплексному дослідженню проблеми становища релігійних громад національних меншин підрадянської України в умовах суспільних трансформацій 20 – 30-х рр. ХХ ст. Досліджено формування етноконфесійного середовища України, показано вплив революційних перетворень 1917 – 1921 рр. на подальший розвиток національних релігійних громад. Розкрито структуру релігійних общин та їх місце в релігійних організаціях, визначено напрямки діяльності об'єднань віруючих окремих етноспільнот України. Показано динаміку чисельності релігійних громад та проаналізовано їх соціальний склад. Простежено становлення більшовицької доктрини знищення релігії та церкви, вплив доктрини на формування радянської правової бази у сфері регулювання державно-етноконфесійних відносин. Встановлено посилення політичного і адміністративного тиску на релігійне життя етноспільнот з боку влади протягом 1920 – 1930-х рр. Охарактеризовано основні вектори радянської антирелігійної репресивної політики та її вплив на віруючих національних меншин України.

Ключові слова: релігійна громада, національна меншина, конфесійна організація, духовенство, антирелігійна політика, репресії.

Жолоб М. П. Религиозные общины национальных меньшинств подсоветской Украины в 20 – 30-е гг. ХХ в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Диссертация посвящена комплексному исследованию проблемы положения религиозных общин национальных меньшинств подсоветской Украины в условиях общественных трансформаций 20 – 30-х годов ХХ века. Исследовано формирование этнорелигиозной среды Украины, показано влияние революционных преобразований 1917 – 1921 гг. на последующие развитие национальных религиозных общин. Раскрыта структура религиозных общин, их место в конфессиональных организациях, определены направления деятельности объединений верующих национальных меньшинств Украины. Показана динамика численности религиозных общин и проанализирован их социальный состав. Отслежено становление большевистской доктрины уничтожения религии и церкви, ее влияние на формирование советской правовой базы в сфере регулирования государственно-этноконфессиональных отношений. Установлено усиление политического и административного давления на религиозную жизнь со стороны государства в течение 1920-30-х гг. Дана характеристика основным векторам советской антирелигиозной репрессивной политики, обозначено ее влияние на верующих национальных меньшинств Украины.

Ключевые слова: религиозная община, национальное меньшинство, конфессиональная организация, духовенство, антирелигиозная политика, репрессии.

Zholob M. P. Religious communities of national minorities of the Soviet Ukraine of 20 – 30-s in twentieth century. – Manuscript.

The dissertation is submitted for the scholarly degree of Candidate of History. Specialty 07.00.01– History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2014.

The thesis is devoted to the problem of complex situation of religious minority communities of the Soviet Ukraine in the context of social transformations 20-30-ies of XX century.

A detailed analysis of the formation of ethnic Protection of Ukraine and features of the functioning of religious communities of national minorities eve of the arrival of the Bolsheviks to power is realized in this paper. The influence of revolutionary events of 1917 – 1921 on the activities of national associations of the faithful is revealed. The author analyzes the organizational structure of both religious communities and religious institutions that shaped minorities USSR. Consideration of all important affairs of religious communities took place at a general meeting of believers immediate problems were solved as community council or mayor. The degree of involvement of clergy in parish life depended on the strength of action traditions, and professional and moral qualities of priests. The basic directions of activity of religious communities minorities Soviet Ukraine was cult, finances, charity, religiously elucidative activity. Attention is paid to the arrangement of «informal» religious and educational societies Polish Catholics and Germans of different Christian denominations, brought to view in the operation of illegal religious schools among Mennonites, Lutherans and Jews. The paper traces the dynamics of religious communities of national minorities, which depended on the availability of their possession of religious buildings. During the 1920s, the number of communities has remained constant, however, began to plummet over the next decade. As the number of members of different religious communities of national minorities of Ukraine dominated females. The exception was the Jewish community, where the majority were men. In addition, the Jewish religious communities as part of the Russian Old Believers and the included significantly fewer young than communities that are formed by representatives of other national minorities.

The Soviet legal framework in the field of religious communities of believers deprived of property rights, leveled hierarchical religious organizations and clergy contributed to the isolation of communities. The relative liberalization during the NEP has resulted in religious communities of minorities within the 20-ies of XX century more easily meet the religious needs. Despite the significant weakening pressure on religious organizations, atheistic Communists guide the work that takes into account the peculiarities of national religious life in Ukraine. Policy changes took place in 1929 Bolsheviks mediated by local authorities resorted to a policy of destruction of religious communities of all religious movements that was embodied by mass deprivation faithful religious buildings. These measures were accompanied by the repression of clergy and active religious world of media, including on a national basis.

Keywords: religious community, national minority, denominational organizations, clergy, anti-religious policy, repression.